

Нові матеріали до історії українського козацтва

УДК 930.1 (44: 477) “16” (092)

Луняк Є.М.

ПЕРЕБУВАННЯ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ТУРЕЦЬКОМУ ПОЛОНІ ЗА СВДЧЕННЯМИ ФРАНЦУЗЬКОГО ДИПЛОМАТА ДЕ ЛА КРУА

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з перебігом військових дій в Україні у другій половині XVII ст., проаналізовано причини цікавості французьких дипломатів до постаті Юрія Хмельницького, зібрано їхні свідчення про нього

Ключові слова: Юрій Хмельницький, де ла Круа, дипломатія, козак, гетьман, Україна, Франція

Юрій Хмельницький є, мабуть, найнещасливішим серед українських гетьманів. Він кілька разів брав до рук гетьманську булаву, але жодного разу його правління не було відзначене славетними вчинками. Сходження Юрія на гетьманство було, скоріше, зумовлено збігом обставин, ніж його особистими амбіціями. Постать цього очільника України завжди розглядалася крізь призму величі його батька, що ще більше підсилювало різючий контраст між великим Богданом і його бездарним сином. Саме тому особа Юрася Хмельниченка привертала мало уваги дослідників, незважаючи на те, що він відігравав активну роль в українській політиці впродовж майже трьох десятиріч. Його біографія рясніє «білими плямами», і достеменно невідомо навіть, де, коли і за яких обставин він прийняв смерть. Маловідомим залишається період стамбульського полону в його життєписі.

Серед сучасних дослідників, що зверталися до вивчення діяльності Юрія, можна назвати Юрія Мицика [4], Валерія Смолія, Валерія Степанкова [5], Тараса Чухліба [6, 7, 8], Єлізавету Літвіненко [2] та інших. При вивченні життєпису Богданового сина важливу роль має залучення нових джерельних свідчень, які раніше залишалися поза увагою істориків, в тому числі іноземних.

Важливе місце у корпусі іноземних джерел посідають тогочасні дипломатичні звіти, реляції та мемуари французьких представників при дворах правителів європейських держав. Французьке королівство, що перебувало тоді у zenіті своєї могутності, уважно спостерігало за великою війною в Україні, яка, спалахнувши у середині XVII ст., тривала майже півстоліття. Значним потрясінням для Європи на тлі цієї довготривалої війни стало просування турецької експансії на північ у 1672-1678 рр. Після захоплення Кам'янця-Подільського та зруйнування Чигирини турки контролювали більшу частину Правобережної України. Створений ними на завойованих територіях український еялет став найпівнічнішим володінням Османської імперії [8, с.199-200]. Як відомо, після переходу гетьмана Петра

Дорошенка під владу Москви турки поставили на чолі України Юрія Хмельницького, використовуючи його особу як останній засіб утримати свій контроль над північними володіннями.

Нове посилення Високої Порти на тлі багатівікової ворожнечі між християнами та мусульманами могло призвести до кардинальних змін у геополітичному переустрої Європи. У зв'язку з цим активізується робота французької дипломатії в Туреччині, Польщі та Росії. Емісари з Парижа склали детальні звіти про бачене та почуте ними, що могло бути цікавим для французького уряду й суспільства.

Серед французьких свідчень про Юрія Хмельницького, мабуть, найбільшу цікавість представляють повідомлення секретаря французького посольства у Константинополі в 1670-1685 рр. де ла Круа (сер. 1630-х – 1704), який залишив цілу низку опублікованих і рукописних праць про справи Османської імперії, в тому числі й щодо її політики стосовно України.

Про самого автора відомо небагато. В усіх документах він фігурує лише під іменем «сеньйора де ла Круа». Важко сказати, чи це справжнє ім'я цієї людини, чи псевдонім, адже французьке «*de la Croix*», можна перекласти, як «належний Хресту», що цілком годиться в якості умовного імені для представника католицької Франції. Втім, саме в той час подібне ім'я мав його трохи молодший сучасник – відомий орієнталіст, популяризатор казок «Тисячі й однієї ночі» в Європі Франсуа Петі де ла Круа (1653-1713), з яким часто плутають вищезгаданого автора через подібність імен і часу життя. Порівняльному аналізу діяльності та творчості обох сходознавців присвятив свою розвідку французький історик Поль Себаг [13].

Аналізуючи відображення минулого України в працях де ла Круа, зазначимо, що французький дипломат не обмежився лише констатацією сучасних йому подій, а подав виклад свого бачення козацької історії від початків століття до його завершення, охопивши, таким чином, майже все XVII ст. Це дозволяє, з певними зауваженнями, віднести твір до історичних досліджень.

Звернімо увагу, що твори де ла Круа, присвячені турецьким війнам у Європі, з'явилися в той момент, коли Османська імперія з ролі агресора після поразки під Віднем перетворилася на оборонця своїх володінь, насилу стримуючи натиск держав «Священної ліги». Це свідчило про зростання могутності та впливу Австрії та Росії в Європі.

Постать Юрія Хмельницького була використана турецьким урядом, як своєрідний козир у просуванні своєї експансії на північ. Цінність інформації де ла Круа про цього гетьмана важлива тим, що він повідомляє подробиці маловідомого досі періоду перебування Богданового сина в турецькому полоні та пояснює обставини, що до нього призвели. Автор свідчить, наприклад, про прагнення Юрія усамітнитись у монастирі, про отримання ним нового імені, яке де ла Круа подає як «Гільдезій» (очевидно, йдеться про перекручений варіант чернечого імені Хмельницького Гедеон), про його захоплення у татарський полон, де справжня сутність колишнього гетьмана

України була викрита козаком-ренегатом Миколою, перейменованим на мусульманський манер в Алі, своїм колишнім прислужником, про відправлення шляхетного бранця до столиці Високої Порти, про поводження з ним турків і про його спробу втечі з полону у 1670 р. Повідомлення про останній факт автор конкретизує найдетальнішими подробицями (опис місця ув'язнення, спосіб втечі, час, наслідки), що дозволяє довіряти цим свідченням, які могли бути відомі французькому автору в силу його дипломатичної служби. Після того, як невдаха-втікач Ю. Хмельницький був спійманий турками, він зазнав жорстоких покарань, отримавши «багато ударів киями», «був закутий у залізні ланцюги з шиї до ніг» і перебував під постійним наглядом варти. Лише «зрада» султану Петра Дорошенка дозволила Хмельницькому у 1677 р. позбутися тортур і принижень й отримати знову гетьманську булаву [11, р. 102-115].

Факт невдалої втечі Ю. Хмельницького зі стамбульської в'язниці Єдікуле («Сім веж») наводив свого часу Т. Чухліб, спираючись на згадку в популярній у Європі в ХІХ ст. «Історії Польщі перед і під час правління короля Яна Собеського» (1827-1829) Нарциса-Ахіла де Сальванді (1795-1856), яка багаторазово перевидавалася [12]. Щоправда, сам Т. Чухліб, зважаючи на досить віддалене у часі від доби Юрія Хмельницького свідчення Сальванді, ідентифікував його повідомлення як «бувальщину, а можливо й легенду» [6, с. 195; 7, с. 259; 8, с. 154]. Втім, оригінальні свідчення де ла Круа, котрий був сучасником і очевидцем подій, пов'язаних з невдалою втечею Юрія, залишив матеріали, які послужили першоджерелом для Сальванді, переконують, що згадані події мали місце насправді.

Спроба втечі Ю. Хмельницького була пов'язана якраз з прибуттям до Константинополя самого де ла Круа і початком його дипломатичної служби у 1670 р. Він прибув до столиці Високої Порти на військовому кораблі «короля-сонця» Людовіка ХІV у зв'язку з ротацією тут складу французького посольства. Все це супроводжувалося також гучним скандалом, пов'язаним із втечею ще одного бранця, який перебував в ув'язненні разом з Ю. Хмельницьким і був відомий під іменем «шевальє де Божо», організованої за сприяння емісарів з Версаля. Де ла Круа повідомляє ще й про інших втікачів, які шукали порятунку на французьких кораблях.

Втеча важливих в'язнів стривожила турецький уряд, який небезпідставно пов'язував їх із прибуттям сюди французької ескадри. Це не могло пройти повз увагу дипломата, котрий, вочевидь, мав всі підстави тоді непокоїтися не лише за свою свободу, але й за життя.

Якщо втеча Божо відбулася за сприяння та безпосередньої підтримки його земляків, то колишній гетьман намагався визволитися самотужки, на цьому наголошує у спогадах і сам де ла Круа. Оскільки ця інформація ще не друкувалася у вітчизняній історіографії, буде доречно навести свідчення де ла Круа про перебування Юрія Хмельницького в турецькому полоні повністю. Його подаємо в додатках.

Дуже детально де ла Круа розглядає події російсько-турецької війни 1676-1681 рр., коли Юрій Хмельницький був проголошений турками «князем України». За словами французького дипломата, до призначеного турками гетьмана приєднався 4-тисячний козацький загін, який брав участь у поході турецько-татарської армії в Україну [11, р. 126]. Де ла Круа зазначає, що головним місцем бойових дій у війні став Чигирин. Він наводить опис військових сил Османської імперії, перелік їх командувачів, відправлених на відвоювання гетьманської столиці, та їхнього шляху, подає яскраві картини битв. Зауважимо, що він цитує у французькому перекладі важливий документ того часу – текст листа Олексія Михайловича Мехмеду IV, у якому московський цар вимагав від свого адресата визнати факт приналежності «провінції України» (la province d'Ukraine) саме його державі, апелюючи при цьому до угод, укладених ним з Богданом Хмельницьким, його сином Юрієм і Петром Дорошенком. З приводу цього листа султан навіть скликав особливу нараду, що висловилася за війну з Московією [11, р. 121-122].

Про важливе місце Чигиринських походів в «Турецьких війнах» де ла Круа говорить той факт, що їх опису відведено близько сьомої частини всієї книги (приблизно такий обсяг у книзі присвячено й викладу подій славнозвісної Віденської битви 1683 р.). Аналізуючи захоплення Чигирина, історик зазначає, що перемога військ Мехмеда IV на Україні не була повною, тому що армія Григорія Ромодановського (Ramadanoski) з союзними козацькими загонами не була розгромлена й залишалася повністю боєздатною, а сумнівним здобутком кровопролитної війни для турків стали хіба що руїни Чигирина.

Одним з перших у французькій літературі де ла Круа звертає погляд на особу легендарного кошового отамана Івана Сірка (Cirko, Chirko), якого іменує «ватажком запорозьких козаків» (chef des Cosaques Zaporoches). Він, зокрема, подає свідчення про один з маловідомих походів Сірка на чорноморське узбережжя у 1679 р., коли запорожці завдали сильних поразок туркам і татарам [3, с. 115-118]. За інформацією де ла Круа, саме тоді від рук козаків Сірка, очевидно, й загинув Юрій Хмельницький [11, р. 147-148]. Це повідомлення також подаємо у додатках.

Безумовно, свідчення де ла Круа про загибель Богданового сина у зв'язку з нападом січовиків Сірка є помилковим, проте й воно цікаве тим, що відбиває чутки, які ходили навколо факту смерті турецького ставленника.

Цікаво, що один з фігурантів історії невдалої втечі Юрія Хмельницького із стамбульської в'язниці, про якого згадувалося вище, також залишив свідчення про смерть цього гетьмана. Йдеться про «шевальє де Божо». Очевидно, під цим псевдонімом заховався військовий офіцер і дипломат, у 1680-х рр. наближений до польської королеви Марисеньки, Франсуа-Полен Далерак. Цікаво, що французьке поняття *Beaujeu* можна перекласти українською як «гарна гра», що є непоганим назвиськом для шпигуна.

Крім де ла Круа, про цю авантюрну особу повідомляє також інший французький дипломат – маркіз Жан-Луї д'Юссон де Бонак (1672-1738). Він

свідчить, що «мальтійський рицар, який звався де Божо, був невільником у Семи Вежах більше двадцяти років», але, на щастя, зміг втекти звідти, дістатися одного з французьких королівських кораблів і таким чином повернутися на батьківщину [10, р. 26]. Втім, Бонак, можливо, дещо перевищив термін неволі важливого французького в'язня, оскільки не був безпосереднім свідком і сучасником тих подій і писав свої «Історичні мемуари» майже через півстоліття після зухвалої втечі Божо.

Вищезгаданий Божо у своїх «Мемуарах», які охоплюють переважно період 1679-1683 рр., коли він був представником Франції при дворі Яна III, детально розповідає про події в Україні. Зокрема, він свідчить, що Юрій Хмельницький був отруєний турками [9, р. 91]. На жаль, це єдине його свідчення стосовно особи Богданового сина, з яким він, безумовно, був знайомий, якщо перебував у тій самій стамбульській в'язниці.

Час, місце та обставини смерті Юрія Хмельницького до нашого часу залишаються дискусійним питанням в історіографії. Здебільшого зазначається, що він помер між 1681 і 1685 рр., місцем загибелі називаються Кам'янець-Подільський і Стамбул. Найчастіше зазначається, що гетьман-невдаха був задушений турками [1, с. 1017; 4, с. 250]. Хоча Т. Чухліб обережно припускає, що той «помер дорогою до Стамбула чи був страчений» [6, с. 198-199; 7, с. 267; 8, с. 163]. Втім, якщо розглянути останнє припущення, можна визнати, що воно повністю узгоджується зі словами Божо про отруєння Хмельницького, раптову смерть якого туркам досить легко можна було пояснити природними причинами.

Незважаючи на те, що свідчення французьких дипломатів проливають певне світло на долю Юрія Хмельницького, вона залишається все такою ж загадковою та малознаною й є потенційним об'єктом для серйозних наукових студій, які могли б дати краще уявлення про цю суперечливу постать української історії.

Бібліографічні посилання

1. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І.Підкови та Р.Шуста. – К.: Генеза, 2002. – 1136 с.
2. Літвіненко Єлізавета. Гетьманат Юрія Хмельницького крізь призму німецької друкованої хроніки “Theatrum Europaeum” (XVII – початок XVIII ст.) / Єлізавета Літвіненко // Київська старовина. – 2011. – №1. – С. 110-122.
3. Мицик Юрій о. Іван Сірко / о. Юрій Мицик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 160 с.
4. Мицик Юрій. Юрій Хмельницький / о. Юрій Мицик // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С.237-250.
5. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
6. Чухліб Т.В. Князівство Юрія Хмельницького / Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Сто великих постатей і подій козацької України. – К.: ООО «Видавництво “Арій”», 2008. – С.195-199.

7. Чухліб Тарас. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – 3-тє вид., випр. і доповн / Т. Чухліб. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.
8. Чухліб Тарас. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. / Т. Чухліб – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.
9. Beaujeu. Memoires du chevalier de Beaujeu, contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-là, depuis l'année MDMDLXXIX. – Amsterdam: Chez les Héritiers d'Antoine Schelte, 1700. – 490 p.
10. [Bonnac Jean-Louis d'Usson marquis de.] Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac. – P.: Ernest Leroux, 1894. – 370 p.
11. De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte. – P.: Gueroult, 1689. – 314 p.; Reéd. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p.
12. Salvandy Narcisse-Achille de, comte. Histoire de Pologne avant et sous le roi Sobieski. – Bruxelles: N.-J.Gregoir, V.Wouters et C-ie, Imprimeurs-Libraires, 1841. – Tome II. – P.62; Reéd. Salvandy Narcisse-Achille de, comte. Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne. – P.: Didier, Libraire-Editeurs, 1855. – Tome II. – P.84-85.
13. Sebag Paul. Sur deux orientalistes français du XVIIe siècle : F. Petis de la Croix et le sieur de la Croix // Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée. – 1978. – Vol.25. – P.89-117.

Додаток 1

Свідчення де ла Круа про перебування Юрія Хмельницького у Стамбулі (оскільки цей уривок є досить великим на початку деяких абзаців позначено початки відповідних сторінок оригінального тексту)

С.101. – «Все, що сталося [перехід Дорошенка до московитів – Є.Л.], відбулося без відома турків через віддаленість і суворість тогочасної пори року. І вони не скоро довідались би про це, якби один грецький священик, який прибув з України, щоб клопотатися про свої доходи, не повідомив патріарха про все, що трапилося внаслідок цього дезертирства.

Патріарх на ім'я Парфеній [константинопольський патріарх Парфеній IV правив з перервами в 1657-1685 рр. – Є.Л.], радий, що має нагоду прислужитися великому візирю, відправив Маврокордато [Олександр Маврокордато (1641-1709), грек-фанаріот, відомий політичний і релігійний діяч Османської імперії – Є.Л.] просити, щоб його прийняли, й утаємничив того в новину, яку той священик йому повідомив, просячи його наполягати на аудієнції у прем'єр-міністра, щоб скористатися сприятливим моментом і боючись, щоб ця звістка не надійшла до того з іншого джерела, бо тоді він не мав би тих переваг, які сподівався отримати повідомивши її першим. //

С.102. – Патріарх відправив з ним цього священика, щоб той міг детально і якнайточніше розповісти великому візирю про перехід Дорошенка. Цей царедворець був дуже вдячний грецькому понтифіку за його вірність і за старанність докладати зусиль для служби Порті. Він завірив його у своїй вдячності, нагородивши 50 цехінами того священика, і запитав у нього про засоби, які б дозволили якнайпростіше повернути на свій бік цих зрадників.

Цей піп сказав йому, що в Семи Вежах сидів колись чернець, син князя Хмельницького, начальника козаків (*un caloyer, fils du Prince Kemielniski, chef des Cosaques*), ув'язнений багато років тому, який колись уже командував цими людьми після смерті свого батька, і було нескладно їх привести під його владу.

Перший міністр наказав негайно звільнити того й поновити його панування у своєму князівстві. Але він побоювався, щоб його духовний сан не спричинив якихось утруднень і що він, усамітнівшись від мирських справ, міг не захотіти більше знову повертатися у світ, порушуючи дані ним обітниці. Парфеній мав позбавити того цих сумнівів і взявся за ведення цієї справи. Він пішов до Семи Веж у супроводі Маврокордато. //

С.103. – Доля ж цього ченця була такою.

Богдан Хмельницький (*Bogdan Kemielniski*) був убитий під час великої битви, виграної поляками, проти об'єднаних військ московитів і козаків [явна фактична помилка – Є.Л.], котрих вони зробили бранцями. Тоді на його місце було обрано Георгія, його сина (*Georges son fils*), котрий повелівав козаками впродовж трьох років, але мав постійні побоювання стосовно поляків, щоб не стати їхньою жертвою як його батько. Він вирішив зректися свого знатного становища, щоб знайти в одязі ченця грецької віри спокій від життя, надаючи перевагу монастирській бездіяльності, більш притаманній його натурі, ніж клопотам генерала. Але тут на нього чекали інші біди, більш жахливі від тих, яких намагався уникнути цей найнещасливіший з усіх генералів (*le plus malheureux de tous les Generaux*).

Він змінив своє ім'я й став називатися Гільдезієм (*Ghildesi*) [очевидно, мається на увазі його чернече ім'я Гедеон – Є.Л.], одягнув чернечу чорну рясу та шапку з темної вовни й подався до Києва через степи, щоб сховатися від світу в одному монастирі, присвяченому Богоматері. В той час, коли його втеча була прихована від своїх, він потрапив // *С.104.* – до рук одного загону поляків, які його пограбували й, напевно, забрали б з собою, якби цьому не завадили татари, котрі змусили поляків тікати й залишити свого бранця. Захопивши його, вони поводитися з ним дуже жорстоко і врешті-решт відправили до Криму, думаючи зробити подарунок хану. Той, оцінивши його вигляд і манери, зрозумів, що це не просто людина з народу, тому доклав різних зусиль, щоб повернути його в магометанську віру. Жодні намагання та подарунки цього володаря не допомогли йому отримати бажаного, і Гільдезії опирався весь час. Якось він був упізнаний одним ханським рабом, козаком-ренегатом, який був домашнім слугою князя Хмельницького, в роки дитинства Юрія. Йому було неважко впізнати в ньому, незважаючи на те, що той змінив ім'я й одяг, сина свого колишнього господаря, немов би і не було вже тих років, проведених у Татарії, де завдяки новій вірі та гарним вмінням доля йому посміхнулася й він здобув велику милість у свого володаря. Саме тому, мабуть, Юрій не впізнав // *С.105.* – свого колишнього слугу через його возвеличення.

Микола або Алі (Nicolò ou Hali), таким було турецьке ім'я козака-ренегата, плакаючи надію принести задоволення своєму володарю, вирішив відкрити йому походження та знатність його нового невільника. Більше того, Алі боявся, щоб прихильність, яку хан почав виказувати до Гільдезія, не відбилася на шкоду його положенню, яке він мав раніше. Саме тому він оголосив хану, що цей чоловік насправді зветься Юрієм і є сином Богдана Хмельницького, ім'я якого було добре відоме в Татарії через неприязнь поміж двома націями.

Цей султан [мається на увазі кримський хан – Є.Л.], який бажав, щоб ця новина виявилася неправдивою, оскільки мав намір залучити Гільдезія на свою службу, наказав покликати того і, нічого не кажучи про той секрет, який довідався від Алі, сказав йому, що той є шпигуном в чернечому одязі, і що йому найкраще зізнатися в усьому, що знає, а інакше, якщо він буде приховувати правду, її в нього вивідають за допомогою кийка.

Таке поводження, як до якогось раба, здалося тяжким для цього генерала, і, не в змозі опиратися, // *С.106.* – цій загрозі, він простодушно розкрив своє походження і причину свого переодягання. Хан був дуже здивований цією переміною, яку магометани пов'язують з божевіллям, а більш значні особи вдаються до подібного лише в умовах найвищої загрози своєму життю. Так, наприклад, зробив Фірарі-Мустафа, єгипетський паша, який, рятуючи свою голову від переслідувань великого візиря Кьопрюлю-батька [Мехмед Кьопрюлю (1583-1661), албанець за походженням, був великим візирем Османської імперії в 1656-1661 рр., його пост успадкував старший син Фазіль Ахмед Кьопрюлю (1635-1676) – Є.Л.], переодягнувся дервішем, під личиною якого проживав у схованці аж до смерті цього прем'єр-міністра. Отже, цей володар, як я говорив, намагаючись зрозуміти причини, що спонукали Юрія віддати перевагу посоху самітника перед гетьманською булавою, не знайшов іншого пояснення цьому неробству та втечі від справ, як дії певної хвороби, яка затьмарила розум. Він навіть хотів його відпустити, але, побоюючись, щоб новина про цього бранця не дійшла до Порти й не спричинила йому турбот, він вирішив відправити його до Константинополя, що й було зроблено.

Гільдезія, або Юрій Хмельницький, після прибуття до Константинополя став державним в'язнем і був поміщений до Семи Веж [турецька фортеця Єдікуле, що використовувалася як в'язниця – Є.Л.], де провів кілька тяжких років, // *С.107.* – страждаючи від суворих умов життя і нудьгуючи від самотності більш суворої від самотності звичайного ченця. Він намагався скористатися з присутності військових кораблів найхристияннішого короля [Людовіка XIV – Є.Л.], які привезли сеньйора де Нуантеля [Шарль Франсуа Ольє, маркіз де Нуантель (1635-1685) був послом Франції в Константинополі в 1670-1679 рр. – Є.Л.], його посла. Ці кораблі, які очікували на відправлення назад його попередника [Деніс де ла Ай був французьким послом в Константинополі в 1665-1670 рр. – Є.Л.], обрали для своєї якірної стоянки місце поблизу Семи Веж, щоб посприяти поверненню додому багатьом нещасним рабам з найрізноманітніших націй, які постійно прибували сюди.

Між іншим, і шевальє де Божо, який сидів в ув'язненні у замку разом з Хмельницьким. Втеча цього шевальє була більш щасливою, ніж втеча згаданого козака, оскільки була полегшена багатьма корабельними човнами, що чекали на нього поблизу фортечного муру.

Потреба вчить розуму. Гільдезій не бачив жодної іншої нагоди для визволення, як втеча. Дізнавшись з чуток, що ці кораблі, які він бачив зі своєї в'язниці, є відкритим прихистком і доступні для всіх нещасних, оскільки турки не наважуються їх оглядати, як більшість інших, що вони ретельно обстежують, // *С.108.* – він цілковито поринув у пошуки засобів придатних для втечі. Він не придумав нічого іншого, як перетнути мури. Але, водночас, він розумів, що його намір може зруйнуватися через брак інструментів, які б допомогли йому втекти.

Оскільки він вже давно перебував в ув'язненні, його не охороняли дуже пильно. Він мав свободу прогулюватися вдень у невеличкому дворикі перед вежею, у якій його зачиняли на ніч. Цей дворик був відділений від моря лише високою стіною, побудованою на скелях, яка оточувала фортецю і захищала від ударів водної стихії. Він розмірковував про засоби, які б дозволили довести до кінця його намір, коли випадок дозволив йому знайти позаду дерев'яної будівлі шматок заліза, який каменярі, котрі незадовго перед цим працювали тут над укріпленням муру, залишили в цьому місці без нагляду. Прикинувшись сплячим, він дочекався часу, коли його ніхто не бачив, і схопив цю залізку, яку сховав у матрац, набитий сіном. За її допомогою він зміг виламати два залізних пруті з ґрат, що стояли на вікні його в'язниці. //

С.109. – Коли він робив свою справу, він не мав ні мотузки, щоб спуститися вниз, ні помічника, який би міг допомогти йому, як це було у шевальє де Божо в його біді. Він здогадався розрізати свій солом'яний матрац на стрічки, переплітаючи їх з соломою. Таким чином вийшла своєрідна мотузка, яку він прив'язав до одного з прутів ґрат, перекинув через вікно й почав спускатися вниз. Однак мотузка виявилася занадто короткою, він зістрибнув так невдало, що шум від його падіння розбудив охорону-бостанджі (*Bostangi*), кімната якої виходила на цей двір [з турецької *bostancı* – «садівник» – особиста гвардія султана, що виконувала вартові та деякі інші функції – Є.Л.]. Його втечу було виявлено садівником [тобто одним з бостанджі – Є.Л.], який однак не виявив такої спритності як в'язень, котрий не розгубився і, не маючи часу, щоб перелізти через стіну, він стрибнув прямо на скелі, сильно вдарившись головою.

Біль від удару, страх, темрява і шум, що доносився з іншого боку, не дозволяли йому продовжувати свій шлях, і він сховався у морі поміж двох скель. В цей час садівник повідомив про його втечу каштеляну. Той наказав відчинити невеличку браму, що виходила до моря, й відправив охорону на берег, щоб відрізати йому шлях, // *С.110* – а інших відрядив на його пошуки. Вони даремно шукали його всю ніч з ліхтарями. Його знайшли лише на світанку напівмертвого від поранень, з понівеченими руками, побитого морськими хвилями і змерзлого від холоду.

В такому стані його було доставлено у фортецю, управитель якої наказав йому дати багато ударів батоном, а потім закувати в залізо й відправити до іншої камери, закутого в ланцюги від шиї до ніг. Тут він і перебував з кінця 1670-го по 1677 р., коли його звільнили за наказом Кара-Мустафи-паші, великого візиря, щоб він посів місце Дорошенка.

Яка вигадливість долі: Юрій, генерал козаків, полишає почесні, майно, країну, щоб вести життя усамітнене і спокійне, яке сподівається знайти під чернечою рясою, але не знаходить нічого іншого, ніж згубне рабство, залізні пута та ланцюги, які змушений носити десять років до того часу, коли фортуна проявляє нарешті милість до нього, враз змінює лахміття на пурпур і ставить того, хто мріяв про найменші втіхи, до виконання // *С.111.* – тих самих обов'язків, від яких він так старанно намагався втекти.

Дійсно, Хмельницький сказав патріарху, що найбільше чекає лише смерті, приходу якої часто жадає. Він був переконаний, коли його звільняли від ланцюгів за наказом великого візиря, що це робиться, щоб піддати його новим стражданям. Він досить байдуже поставився до новини про своє звільнення та почесні, які Порта йому надає. Але він засмутився, дізнавшись, що буде змушений полишити чернечий клобук, щоб змінити своє жахливе становище, у якому перебував довгий час, і знову отримати пошану, належну князю. Він бачив у цьому нові муки. Попри все, він послідував переконанням патріарха та товмача, які його повідомили, що він не може порушити наказ великого правителя, не прирікши себе на смерть, а грецьку церкву на велике приниження.

Його змусили одягнутися в мирський одяг, який приніс Маврокордато. Спочатку його привели до кігая (le Kihaja) [тобто до одного з сановників – Є.Л.] великого візиря, який прийняв його дуже люб'язно. Він хотів // *С.112.* – знати про особливості його життя і сказав тому, що небо, яке так турботливо його зберегло, присудило його до великої справи, після того як він витримав стільки страждань. Він побачив себе всупереч власній волі возвеличеним вдруге в достоїнство, яке намагався полишити, і змушений був тепер докладати зусиль, щоб вислужитися і довести свою вірність Порті, роблячи все можливе, щоб привести до покори їй народ, невдячний і нерозуміючий милостей, отриманих від цієї могутньої протекції.

Ця промова супроводжувалася подарунком у вигляді гарного коня із збруєю, на якому він повернувся до нового помешкання, що було йому відведене. До цього йому додали сто золотих цехінів для поточних витрат, які він мав зробити, а також видавалося п'ять екую на день в якості утримання.

Після кількаденного відпочинку, витраченого на приведення себе в належний вигляд, його було представлено великому візирю, який закликав його зберігати вірність Порті, подарував йому кафтан з оленя, прикрашений золотом і соболями, чотири кожухи, два латинського покрою та два суконних, спорядженого коня // *С.113.* – та двісті цехінів. Цей царедворець збільшив йому щоденну платню вполовину й наказав вигравіювати печатку, яка б містила його ім'я і його становище гетьмана козаків (sa qualité de Hasman des

Cosaques). Все це було тепер дано тому, хто двома днями раніше був закутий ланцюгами, позбавлений шматочка хліба, змушений спати на соломі у темній в'язниці, втративши надію, коли-небудь звідти вийти, відокремлений від усього світу. Тепер, після цієї аудієнції, він зажив у прекрасному сералі, отримуючи пошану, приймаючи візити та подарунки від турків і всіх найповажніших греків, які під час його перебування у немилості були глухими до всіх його скарг і прохань. Все це наштовхнуло його на серйозні роздуми про непостійність фортуни. Він вирішив віднині не відмовлятися від свого високого положення, хіба що втратити його разом із життям.

Він написав за наказом великого візиря листа козакам, у якому він їм оголошував, що Порта, повідомлена про ганебну зраду Дорошенка, обрала його новим генералом. Він наголошував, що вона не вірить, нібито козаки так швидко забули всі благодіяння султана, і, якщо вони змушені були слідувати за цим зрадником, вона закликає, щоб вони брали приклад з нього [з Хмельницького – Є.Л.], // *С.114.* – тоді вони збережуть своє життя та майно в цілості. Вона готова всіх їх пробачити і подарувати їм нові милості, якщо вони знову приймуть її підданство й повернуться до своїх осель. Він їх переконував як їхній начальник. Очікуючи повернення до своїх, він відправив до них Стамателло, словам якого вони повинні були вірити як і його власним, запевняючи їх, що всі вони [тобто слова – Є.Л.] походять з роту великого правителя, в чому незабаром козаки переконуються, якщо поводитимуться достойно.

Забезпечивши Стамателло багатьма копіями цього листа, підписаного Хмельницьким і скріпленого його новою печаткою, тому були дані секретні інструкції, щоб він збирав правдиві відомості про справи московитів, а також закликав козаків обробляти землі, бо, якщо Порта буде змушена вести війну, її армії бракуватиме фуражу. В той час, коли Стамателло здійснював свій вояж, Хмельницький приготувався, щоб іти в Україну. Великий правитель написав // *С.115.* – кримському хану, щоб той готувався взяти участь у подіях, що будуть відбуватися, зокрема, у поході Порти на Чигирин, головне місто козаків, місцеперебування їхніх генералів. Тож нехай він готує свої загони, щоб поєднатися з армією, яку він збирається туди відправити.

Подорож Стамателло була досить короткою через те, що він не знайшов великої прихильності серед козаків слідувати тим порадам, які він давав. Вони казали, що лист Юрія Хмельницького несправжній, що їхній справжній генерал цього імені прийняв чернечий постриг, загинув у Татарії, де був рабом, і що це пастка, до якої Порта намагається їх звабити. Попри все багато з них погоджувалися визнати покору, побачивши цього генерала».

[De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secretaire de l'ambassade de France à la Porte. – P.: Gueroult, 1689. – 314 p.; Reéd. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p. – P.101-115.].

Повідомлення де ла Круа про загибель Юрія Хмельницького у зв'язку з нападом запорожців Івана Сірка в 1679 р.

C.147. – «Маймар Ага (Maumar Aga), головний наглядач і верховний інтендант будівель і укріплень, який є скоріше каменярем, ніж інженером, брав участь в цьому поході. Було відправлено шість яничарських загонів на галерах у Чорне море під командуванням Каплан-паші (Caplan Pacha), щоб перевезти його самого та його робітників і забезпечити виконання цього наміру.

Вони з руїн відновлювали Варну, місто на Чорному морі. Було доставлено сюди безліч каміння та інших будівельних матеріалів, які були завантажені на кораблі (*des Saïques*) [від слова «каїк» або «саїк» походить українська назва корабля «чайка» – Є.Л.]. Але щойно цей начальник накреслив план даної будівлі і почав рити траншеї під фундаменти, як Сірко, ватажок запорозьких козаків (*Cirko, chef des Cosaques Zaporoches*), який йшов з 15 тис. чол. у похід на татар, щоб забрати їхню худобу, прийшов випадково до цього місця, де застав цих робітників. // *C.148.* – Він їх оточив, не розбираючись, чи то турки, чи татари. Справа для нього була досить легкою, бо число його воїнів було набагато більшим. Він їх порубав на шматки, залишивши тільки кількох «язиків», щоб відправити великому князю московському. Він отаборився в цьому місці, очікуючи наказів цього володаря. Юрій Хмельницький був тут убитий (*George Kemielniski y fut tué*), а Маймар Ага з великими труднощами зміг уникнути цієї жахливої небезпеки й був надзвичайно щасливий, що зміг виплисти у море».

[*De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte. – P.: Gueroult, 1689. – 314 p.; Reéd. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p. – P.147-148.*]

Y. Luniak

Stay of Yuri Khmelnitsky in turkish captivity according to an evidence of french diplomat De la Croix

The article reviewed the state of French public familiarity with the course of military operations in the Ukraine in the second half of XVIIth century, analyzed the reasons for the interest of French diplomats to the personality of Yuri Khmelnitsky, collected their testimonies about him

Keywords: *Yuri Khmelnitsky, de la Croix, diplomacy, Cossack, hetman, Ukraine, France*

Е. Луняк

Пребывание Юрия Хмельницкого в турецком плену по свидетельству французского дипломата Де ла Круа

В статье рассмотрено состояние ознакомленности французской общественности с ходом боевых действий на Украине во второй половине XVII в., проанализированы причины интереса французских дипломатов к личности Юрия Хмельницкого, собраны их свидетельства о нем

Ключевые слова: *Юрий Хмельницкий, де ла Круа, дипломатия, казак, гетман, Украина, Франция*